

Граматики

Сн. Теодора Савова
Худ. оформление: Тая Дечева, Николай Генов

ОСОБЕНОСТИ НА ПОДЧИНЕНИТЕ ОБСТОЯТЕЛСТВЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ В „БОЛГАРСКА ГРАМАТИКА“ НА НЕОФИТ РИЛСКИ

Александра Колева

ЮЗУ „Неофит Рилски“

Задачата на този текст е да анализира подчинените обстоятелствени изречения като част от синтаксиса на „Болгарска граматика“. Разглеждат се характерните синтактични и морфологични особености на тези изречения и се правят изводи за тяхната структура, за значението и функциите им с оглед на по-голямо изследване, свързано с типологията и развоя на подчинените обстоятелствени изречения през Възраждането. За целта на изследването е ексерпиран езиков материал от „Болгарска граматика“ на Неофит Рилски.

Ключови думи: подчинено обстоятелствено изречение, подчинителна връзка, синтактичен модел

The features of the adverbial clauses in the “Bulgarian Grammar” by Neofit Rilski are the main topic of this paper. The article studies syntactic models and structures, types of the adverbial clauses, their position in the complex sentences and the subordinating relations. The observations are based on the excerpt of syntactic material taken from “Bulgarian Grammar” by Neofit Rilski.

Keywords: adverbial clause, subordinating relation, conjunction relation, syntactic model

Втората четвърт на XIX век е време на промени и на подем в културния, в духовния и в икономическия живот на българите. Увеличава се броят на младежите, които учат в Европа, и закономерно се развива интерес към светското хуманитарно образование и новите методи на преподаване. Втората четвърт на XIX век е времето, в което се преосмислят някои от основните схващания за изграждането на българския книжовен език. „Рибният буквар“ поставя началото на този нов етап в развитието на езика, а в следващите две десетилетия се пишат още много учебни съчинения: „Аритметика или наука числителна“ (1833), „Писменик общобългарский“ (1835), „Болгарска граматика“

(1835) на Неофит Рилски, „Славенобългарское детеводство“ (1835) на Неофит Бозвели, „Граматика славеноболгарска“ (1836) на Христаки Павлович, „Първичка българска граматика“ (1844) на Иван Богоров, „Извод от физика“ (1849) на Найдено Геров и др.

„Българска граматика“ на Неофит Рилски се появява, когато вече е осъзната необходимостта от изучаването на родния език като част от процеса на формиране и утвърждаване на българската нация и нейното самосъзнание. За изучаването на родния език са необходими на първо място граматика и речници. Съставянето им обаче се оказва особено трудно, защото, от една страна, липсват достатъчно подготвени учители, а от друга, все още не съществува българската граматика като наука, няма единен книжовен език, няма езикова норма, няма и филологически проучвания. Текстът на Неофит Рилски представлява първата сериозна стъпка в съставянето на учебно помагало по българска граматика, това е и първата систематизирана структурирана граматика на българския език, която дава сведения за езиковите особености на различни диалекти и прави паралели с други славянски езици.

Задачата на този текст е да анализира подчинените обстоятелствени изречения като част от синтаксиса на „Българска граматика“. Разглеждат се характерните синтактични и морфологични особености на тези изречения и се правят изводи за тяхната структура, за значението и функциите им с оглед на по-голямо изследване, свързано с типологията и развоя на подчинените обстоятелствени изречения през Възраждането.

Анализационните наблюдения и изводите, свързани с особеностите на подчинените обстоятелствени изречения, се основават на традиционния описателен синтаксис, изложен в „Граматика на съвременния български книжовен език. Том III. Синтаксис“ (ГСБКЕ 1983).

Най-многобройни в Граматиката на Неофит Рилски¹ са подчинените обстоятелствени изречения **за причина** – 133. Авторът употребява единствено причинни изречения, които поясняват сказуемото от главното изречение и съответно се отнасят към цялостното съдържание на главното изречение (Такожде и за азбѣка та защо трѣбѣва да

¹ Примерите за подчинени обстоятелствени изречения са екскерпирани от „Българска граматика“ (фототипно издание, изд. „Наука и изкуство“, София, 1984 г.) на Неофит Рилски.

прѣиме некое сокращеніе и преображеніе за простыятъ токмо языка, а не и за Славенскіятъ, въ това нема никое сомнѣніе; ... а второто съсъ *z* е безпѣтно, защо то е безгласна (или какво то ѿ наричатъ стари те граматікописатели припращногласна); Болгарскіо языкъ по естество не е ималъ членове, защото е отраслъ отъ Славенскіа, който ги нема, каквото що видиме и въ другите языци...). Рядко се среща причинно отношение с частичен характер, при което се пояснява само конкретна част от главното изречение. Съюзните връзки са **защото** (с вариант **защо**) и **понеже**, среща се и **защото** със значение на **понеже** – подчинените причинни изречения с връзка **защото**, употребена със значение на **понеже**, винаги стоят в препозиция спрямо главното изречение и назовават основание за твърдението или действието в главното изречение.

С най-голяма честота са причинните изречения в постпозиция, въведени със **защото**: **Въ** такива прочее сѣчачи, се-то благоприлично сѣ полага предъ глаголите, защото по глаголите производи велика неприѣтностъ...; **Именителнѣю** се различава съсъ правописаніето, защото се всегда пише съ н. а винит, (дегато обаче се прѣима ты) съсъ ты; Но тава негли бѣва въ нашіятъ языкъ, защото членове те стоѣтъ по имената, а не предъ имената като оу Грецыте и др. Редки са примерите за постпозитивни изречения, въведени с **понеже**, повечето изречения с връзка **понеже** са в препозиция или интерпозиция: **Можатъ** прочее ти двата членове о и атъ да останатъ за правилни до послѣ, понеже са равнооупотребителни и двата - постпозиция; **И** понеже всегда стоѣтъ со собственните (сир. со съотеческитеси) имена въ словото, зато и много рѣдко прѣиматъ членъ, н.п. Георгій Васіліевич, Васілій Георгіевичъ, Стоѣнъ Ювановичъ, Юванъ Стоѣновичъ, и прочаѣ - препозиция; ... понеже немаме различни окончаніѣ въ падежите, нема нищода чиниме тогава... — препозиция и др.

Важна особеност в синтаксиса на Неофит Рилски са подчинените изречения (въобщо, не само обстоятелствените) в интерпозиция в състава на сложното изречение. Интерпозицията е стилистично натоварена и предполага употреба на повече и по-усложнени синтактични конструкции в по-дълго изречение. Тази позиция на подчиненото изречение не е характерна за много от възрожденските книжовници. Той глаголъ есмь въ

Българскѣятъ языкъ понеже не совершенъ въ настоящее время, зато и мъчно може да се полага самостоятелно въ словото, или и почти не може да се положи самъ предъ имената, ако и да го оупотребяватъ некои, но безпѣтно; ꙗ въ прилагателните имена, понеже они всегда се окончаватъ на две ѣи, или ѣи, въ нихъ требѣва да се исфрла послѣдното и всегда, и на негово мѣсто да се полага о-то н. п. свѣтъю, кроткѣю, въсокѣю, и проч. несвѣтъѣю, кроткѣю, въсокѣю и др.

Друга особеност на синтаксиса на Неофит Рилски са сложните съставни изречения, при които простите изречения в състава им са въведени с подчинителни съюзи за причина и подчинителни съюзи за последица и заключение - най-често **понеже** и **зато** (с по-стар вариант **за то**) и биха могли да се причислят към общата категория на обстоятелствените изречения за основание. Тези прости изречения взаимно определят семантиката едно на друго, имат пряка причинно-следствена връзка помежду си и е трудно да се определи кое от тях е главно и кое е подчинено: И понеже всегда стоатъ со собственните (сир. съсѣотеческите) имена въ словото, зато и много рѣдко прѣиматъ членъ; ... и требѣваше това вѣе правилно да се пише сосѣ ъ вые, но понеже совпада съ глаголъ вые, (тоест като кѣче, като волкъ и проч.) зато требѣва да се различава едното сосѣ ѣ, сир. вѣе...; Той глаголъ есмь въ Болгарскѣятъ языкъ понеже несвершенъ въ настоящее время, зато и мъчно може да се полага самостоятелно въ словото, или и почти не може да се положи самъ предъ имената и др.

Подчинените обстоятелствени изречения за причина и подчинените обстоятелствени изречения за последица и заключение са неразривно свързани помежду си и изразяват едно и също причинно-следствено отношение. Разликите между двата вида обстоятелства се състоят в по-строгата форма на изреченията за причина и по-свободната структура на подчиненото изречение за последица, както и в относителната му независимост спрямо главното изречение и по-голямата лексикална свобода на съюзните връзки. При разгледаните примери обаче двете прости изречения са въведени със съюзи за причина или за последица и семантиката на всяко от тях е зависима от семантиката на

другото изречение (подобни изречения в съвременния език са характерни за разговорната реч).

Подчинените обстоятелствени изречения **за време** са 58 и са вторите по честота на употреба в „Българска граматика“. Те означават вид хронологична съотнесеност между действията, които се извършват в главното и в подчиненото изречение. Смесово могат да се обособят няколко структурно-семантични модела: значение на едновременност, на предходност, на следходност, на повторителност на действията, както и значение на начална граница на отрязък от време, в който протича определено действие. Чрез изреченията за време може да се назове и действие, което завършва преди даден момент, означен от друго действие, също и действие, което продължава до някакъв финален момент, представен чрез друго ограничаващо действие.

Подобно на Петър Берон („Буквар с различни поучения“) и Неофит Рилски използва предимно изреченията от първата структурно-семантична група - изречения, които изразяват предходност, едновременност или следходност на действията от главното и подчиненото изречение (Колева 2015: 10). Единствената съюзна връзка в текста е **когато** (с вариант **като**). В едно изречение е употребена диалектната форма **докле**. Съюзът **когато** е многозначен и може да изразява различен вид хронология, но не притежава допълнителната семантична стойност, която носят например съюзите **щом**, **щом като** и **след като**. Затова в текста на Неофит Рилски значението на определена последователност се изразява почти изцяло чрез граматически средства. Според вида на глаголите сказуеми в главното и в подчиненото изречение се обособяват следните типове подчинени обстоятелствени изречения за време:

1. **Когато глаголите в главното и в подчиненото изречение са от свършен вид** - този тип означава, че действието от главното изречение се извършва след действието, изразено в подчиненото изречение. Откриват се само няколко примера: **Но като се произбере и опредѣли единъ общи членъ, и едно общо начертаніе на- глаголите, другите мали несогласїа скоро ще да прїиматъ согласїе и исправленїе** (произбере - св. вид, опредѣли - св. вид, прїиматъ - св. вид), ... но кога се **изринатъ** **всеконечно** и **отъ** нашите **Български списанїа** (каквото отъ

Ръските и отъ Сербските) тогава ще се подложатъ безъ погрѣшность подъ правила (изринатъ - св. вид, подложатъ - св. вид).

2. **Когато глаголите в главното и в подчиненото изречение са от несвършен вид** - означава едновременност или повторителност на действията от главното и подчиненото изречение. Примери: Тѣа обаче истите когато значатъ и стажанїе, некои се измѣнаватъ, а некои останѣватъ сосъ тоа истый гласъ (значатъ - несв. вид, измѣнаватъ - несв. вид, останѣватъ - несв. вид); ... когато обаче тѣа бездѣшни се полагатъ заедно съ прилагателни въ словото, тогава не си претвораватъ членатъ а на атъ, като н.п. богатството на- Ёлинскїатъ ѡзыкъ, величината на- земныатъ шаръ... (полагатъ — несв. вид, претвораватъ — несв. вид); **Нарицателните когато стоатъ** заедно со собствените въ словото, тогава нито они прїиматъ членъ, като н.п . когато прати Богъ ангела своего Гаврїила да благовѣсти пречистѣй дѣвѣ **Марїи** (стоатъ - несв. вид, прїиматъ - несв. вид).

3. **Когато глагольт от подчиненото изречение е от несвършен вид, а глагольт от главното изречение е от свършен вид** – означава едновременност на действията от главното и подчиненото изречение. Примерите в текста са само няколко: Въ такива слѣчай... когато стои съпредлогъна, оупотребихъ го секаде съ чертица (прачица) междѣ частицатана, и междѣнието (стои — несв. вид, оупотребихъ — св. вид).

4. **Когато глагольт в главното изречение е от несвършен вид, а глагольт в подчиненото изречение е от свършен вид** – действието в подчиненото изречение следва след действието от главното изречение: **И** говоратъ зацо понеже двогласното ѡ, состоитсаотъ ї, и отъ а, като си зостави ї-то, остава истото Славенско а (изостави - св.вид, остава - несв. вид); **Ѧ** потомъ да постѣпѣватъ во издченїе и на-чѣжди назыцъ, които тогава лесно се набѣватъ, когато разпознае некой перво на свойатъ назыкъ правилата... (постѣпѣватъ — несв. вид, разпознае — св. вид); **Когато оубиѡ** пророка Захарїа. царь **Ѧлександръ** говореше на воинните си (оубиѡ — св. вид, говореше — несв. вид).

Друг типологичен модел представляват подчинените обстоятелствени изречения за **условие**. Те са 52 и са въведени съ съюза **ако** (има няколко примера с връзка **ако ли**).

Най-често са в препозиция спрямо главното изречение, но се употребяват също в постпозиция, а присъства и употреба на интерпозиция. Условието в подчиненото изречение се възприема като хипотетично - потенциално и възможно, тоест като условие, което е възможно да съществува или да се постигне в бъдеще, и след неговото осъществяване да се извърши действието от главното изречение. Граматическите показатели на потенциалното условие са както модалната характеристика на действието, така и формите за сегашно време на глагола в подчиненото изречение и бъдеще или сегашно време със значение на бъдеще в главното изречение. В повечето от примерите реалното условие означава повторителни или обобщени действия – при действия, които се повтарят неограничено дълго, или действия, отнасящи се за неограничен брой случаи, които условието и заключението обобщават. Примери: **Защо ако една рѣчь се говори на едно мѣсто по Тѣрски, или по Гречески (или и по други някои языкъ, което е съвѣтъ мало) на друго мѣсто нахождашъ таа истата рѣчь да се говори чисто Болгарски; Истинно ако начнемъ отъ тѣка на тамъ да отбѣгамъ отъ простолюдиатъ и подлыатъ языкъ, и держимъ се колкото е възможно до майка та мѣ Славенскіатъ, скоро съ вожіа помощъ ще да видимъ некой оупѣхъ и исправленіе на языка ни; ... а ако погледнемъ въ оконченіа та и въ начертаваніе то на-глаголи те, колко различіе ще да видимъ!** и др.

Важна особеност е последователната употреба на условно наклонение при **иреално предполагаемо условие**. У Петър Берон („Рибен буквар“) например не се открива семантика на иреално условие, както и толкова широка употреба на условно наклонение (Колева 2015: 11). Интересно е присъствието на формата на спомагателния глагол **би** в главното и в подчиненото изречение. В съвременния български език условното наклонение се използва в аподозиса (главното изречение) и обуславя възможно действие, чиято реализация зависи от реализацията на протасиса. При Неофит Рилски обаче условното наклонение присъства с по-голяма честота и в протасиса: **И ако бы было възможно да се собере во едино сичкѣо, не бы ималъ тогава потреба веке отъ никаква иноязычна рѣчь...; Добро бы было, ако бы се сочислило и нарѣчіе то; И ако бы производили двете та та големо злогласіе въ тіа имена, кѣчета та, телета та, полета та, то бы подобнѣ**

производили и въ слѣдѣщи те, лопата та, клевета та, каменита та, ядовита та, и бы тѣа, И ако бы тѣа бѣквы со всѣмъ были бесполезны въ языкатъ, Русси те требѣваше понапредъ да ги исфжратъ и др.

Тези примери са доказателство за наблюдението на Р. Ницолова (Ницолова 2008: 399), че в развоја на българския език условното наклонение е загубило част от позициите си в състава на сложното изречение и в съвременния език условно наклонение, употребено в подчиненото изречение, е познато само от конструкции като *Да би мирно седяло, не би чудо видяло* (поговорка).

При иреалното предполагаемо условие действието в подчиненото изречение се възприема като неосъществимо и това обуславя и действието в главното изречение като неосъществимо. Условието и заключението имат едно и също модално значение на недействителност и неосъществимост. В езика днес условното наклонение се употребява в главното изречение, а в протасиса функцията му е иззета от глаголните форми за минало несвършено време и минало предварително време (рядко се среща минало неопределено време), както и от бъдещите времена. Това се обяснява с факта, че условното наклонение означава много по-ниска степен на вероятност на осъществяване на действието и затова се употребява в главното изречение – заключението, където извършването на действието зависи от изпълнението на условието, заложено в подчиненото изречение. Аналогично в подчиненото изречение по-често се използва минало неопределено време или бъдеще време в миналото, за да се означа по-висока степен на вероятност за реализация на условието, необходимо за извършване на действието от главното изречение.

При иреалното предполагаемо условие Неофит Рилски употребява формите на условно наклонение с голяма честота както в главното, така и в подчиненото изречение. По този начин и в двете изречения се заявява невъзможността за реализация на действието. Примери: И ако бы производили две те та та големо злогласіе въ тѣа имена, кѣчета та, телета та, полета та, то бы подобнѣ производили и въ слѣдѣщи те, лопата та, клевета та...; На некои мѣста ако быхне оупотреблявали чистѣятъ Славенски дателенъ падежь, много бы было сладостно и пріятно дѣло...; Ёще же ако бы поне имали гласъ тѣа глаголи на ѣ

да се окончатъ, имаха бы и тѣхни те защитители некоѡ правда; Но каква бы благодать и сладость имало, ако бѣхѡ полагаѡ истыятъ Славенски родителенъ падежъ безъ никакво премѣненіе... и др.

Представителен типологичен модел са подчинените изречения за цел. В текста на Неофит Рилски те са 18. Основната съюзна връзка е *за да*, като веднѡж е употребен съюзът *та да* и два пѣти - *да* със значение на *за да*. Подчинените изречения стоят единствено в постпозиция спрямо главното изречение, откриват се и няколко примера за интерпозиция (Въ такива случаи, за да се различава родителнѡ отъ дателнѡтѡ, а некогашъ и отъ винителнѡтѡ, когато стои съ предлогъ на, оупотребихъ го секаде съ чертица (пращица) междѡ частицата на, и междѡ името; И понеже е мислилъ да е членъ, за да го сохрани правиленъ и въ множеств. число, така го е оупотребилъ въ евангеліето си, въ глава 21, стихъ 12 и др.).

В съвременния български език някои от най-често срещаните подчинителни съюзи за цел са *за да*, *да*, *та да*. Съюзът *да* е най-старият съюз за цел, а днес се използва предимно в разговорната реч и в неофициална сфера на общуване. Съюзът *за да* се появява по-късно и се използва в книжовния език. Това е и основният съюз за цел в „Българска граматика“, което може да се обясни с филологическата култура и подготвеност на автора и със стремежа към писане в по-висок стилев регистър (в „Рибния буквар“ на Берон връзката за цел с най-голяма честота на употреба е *да*), а при сравнение с честотата на употреба на *за да* и у други възрожденски книжовници би могло да се направи заключение както за разпространението на съюза през различните десетилетия на века, така и за разпределение на съюза по регионален признак.

Обстоятелствените изречения за **последица и заключение** в Граматиката също са 18 на брой. Съюзната връзка е *затова* (с по-стар вариант *за то*), като графиката на сложния съюз е различна и не е последователно употребявана. Словоредно най-често срещаната позиция спрямо главното изречение е постпозицията. Подчинените изречения за последица са в голяма степен самостоятелни в състава на сложното изречение и притежават относителна независимост спрямо главното изречение. Това им дава възможност по-лесно да се свързват със съчинителни съюзи. Подобни примери са често

срещани в текста на Неофит Рилски и те са доказателство за ранната способност на изреченията за последица да функционират като самостоятелни прости изречения: Но тѣ са токмо помѣстни произношенїа, и за то не требѣва нищо да се оупотребляватъ въ пишменятъ языкъ, нищо да се полагаатъ за правила и примѣри въ граматїка та; ...и за то се не изложиха тѣка на реджтѣ-сички тѣ; За то и любовородни тѣ предстоители не отлагатъ време да воспрїиматъ най прилични тѣ ѣ потребни тѣ за това дѣло средства... и др.

В заключение могат да се направят следните изводи и обобщения за синтактичната система в текста на Неофит Рилски. Авторът притежава задълбочени филологически познания за времето си и това му позволява да създава непознати до този момент или рядко срещани модели на сложно изречение. В Граматиката се употребяват дълги сложни смесени изречения, като често към простите изречения се добавят присъединителни конструкции, една или няколко еднородни части, а отделните подчинени изречения в състава на сложното нерядко влизат в нови и неутвърдени за езика на възрожденските книжовници граматически и семантични отношения помежду си. Синтактичните модели в „Болгарска граматика“ могат да се разглеждат в съпоставка със синтактичните модели, употребявани от други езикови дейци на Възраждането. В „Буквар с различни поучения“ например отново най-висока е честотата на употреба на обстоятелствените изречения за време, причина и условие, но в различно количествено съотношение (Колева: 2015). И Петър Берон, и Неофит Рилски използват предимно изречения за време, които изразяват предходност, едновременност или следходност на действията от главното и подчиненото изречение, но при условните изречения, и при двамата книжовници най-широко употребявана е връзката **за да** (с вариант **да** при Берон) при изреченията за цел, но съществуват различия при условните изреченията. У Берон липсва семантика на иреално условие и последователна употреба на условно наклонение, характерна за Неофит Рилски.

Сравнителният анализ дава възможност да се правят заключения за развоя на синтактичната система, за употребата и утвърждаването на определени конструкции. В науката все още няма подробни изследвания върху историята на българския синтаксис и е трудно да се правят категорични изводи. Проследяването на типологията на подчинените

обстоятелствени изречения и на типологията на изречението въобще и при други езикови дейци от Възраждането в бъдеще ще даде по-ясна представа за развоя на сложното изречение, на подчиненото изречение, на отделни синтактични конструкции, на тяхната структура, функция, употреба и значение в създаващия се книжовен език.

Библиография

ГСБКЕ 1983: Граматика на съвременния български книжовен език. Том III. Синтаксис. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 1983.

Колева 2015: Колева, А. За някои особености на подчинените обстоятелствени изречения в „Буквар с различни поучения“ на Петър Берон. – В: Научният Еверест или мечта реалност. Съст. Магдалена Костова-Панайотова. София: Авангард Прима, 2015.

Ницолова 2008: Ницолова, Р. Българска граматика. Морфология. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.

Рилски 1984: Рилски, Н. Болгарска граматика. София: Наука и изкуство, 1984.